

הפשיסט הראשון

סרג'ו לוצאטו

התופעה הפוליטית המכונה פשיזם נולדה באיטליה אחרי מלחמת העולם הראשונה. אבל התקוממות ימנית נגד הליברליזם הופיעה מוקדם יותר, בצרפת של המאה התשע-עשרה. על ההמצאה הזאת חתום המרק'יז דה מורס, פרובוקטור צרפתי נשכח שייבא לרחובות פריז את אלימות המיליציות של המערב האמריקאי. דה מורס היה האדם הראשון שניסה להפיק תועלת מן העירוב המשונה של שנאה אנטישמית, מצג של סולידריות בין-מעמדית ואלימות פארא-צבאית מאורגנת – עירוב שלימים הדביק לו בניטו מוסוליני את הכינוי "פשיזם"

אפריל 2026

משך כמעט מחצית המאה קראו תושבי העיר קאן לגן הזה "גן מורס" – כלומר, מאז שהמרק'יזה, אלמנתו הטרגית של המרק'יז המיתולוגי דה מורס, הסתגרה במצודתה בשאטו דה לה בוקה, ארמון שניצב כמטחווני אבן מחוף הים התיכון. תחילה הסתתרה שם המרק'יזה עם ילדיה; ואז, כשבגרו הילדים, התבודדה שם עם המשרתים והתעטפה בגאון בבגדי אבלות שחורים כגבירה מימי קדם. אבל את גן הארמון בחרה שלא לסגור, אלא להשאירו פתוח לציבור.

המרק'יזה הלכה לעולמה אחרי שהסתיימה המלחמה הגדולה, וביקורי ילדיה בקאן נעשו נדירים יותר ויותר. הארמון והגן נכנסו לתקופה של דעיכה, ואפילו של הזנחה ממש. באמצע שנות השלושים העמידו בני המרק'יזה את הנכס כולו למכירה, אלא שלא נמצאו לו קונים. ואז, ב-21 באפריל 1942 – בעיצומה של מלחמת עולם חדשה – החליט אנטואן בֶּלְנֶשְׁדֹן, נוטריון במקצועו שכיהן כראש העיר קאן, לקחת את העניינים לידיה. במכירה פומבית שהתקיימה על פי צו בית המשפט בגראס, ניצלה עיריית קאן את זכות הסירוב הראשונה שלה ורכשה את השטח. וכך, ביום שני, 27 ביולי, התייצב ראש העיר בבית העירייה כדי לחתום בפני ארבעת חברי המועצה על החלטה שהיה לו עניין עמוק בה: קריאתו הרשמית של גן השאטו דה לה בוקה על שמו של המרק'יז דה מורס.

הצמדת השם מורס לגן לא נועדה רק להטביע חותם רשמי על הגישה לשטח או לחלוק כבוד לבעלה מעורר היראה של האלמנה. בצרפת של וישי, איש לא היה ראוי ל"תודת העם" – כך בלשון ההחלטה של עיריית קאן – יותר מאשר המרק'יז דה מורס. חייו הקצרים של מורס (מ-1858 ועד 1896), שאותם בילה בכל ארבע

קצוות תבל, שימשו הוכחה מכרעת להשתייכותו ל"גזע מנהיגים ולוחמים, אלה המשלמים בחייהם על כך שהבקיעו את דרכם בכוחות עצמם". ההחלטה שקידם ראש העיר תיארה את המרקזי בזמן הווה, כאילו כוחו עוד במותניו: "בלא שים לב לסכנה, לוחם מורס באותה הנחישות נגד בוקרים באמריקה, טיגריסים בהודו, כנופיות בוזזים בגבול סין וסוכנים יהודים ובריטים בצרפת". כ"סוציאליסט בליבו", וגם כבעליהם של "אטליזים פופולריים" ומפורסמים מאוד באמריקה, מורס היה גם "אחד המנהיגים הפעילים בתנועה האנטישמית". ולכן נרצח, בשנת 1896, בגיל שלושים ושמונה, כששהה באפריקה. "הם" - כלומר היהודים - היו מי ש"הורו על רציחתו".

ב-27 ביולי 1942 לא התקשה בלנשרדון לשכנע את נציגי מועצת העיר קאן לחתום על ההחלטה. כל החמישה מונו בידי ראש הממשלה הצרפתי, המרשל פיליפ פטן, וראו עצמם כנאמניו. במחצית השנייה של שנות השלושים, כאשר צרפת הייתה עדיין "הרפובליקה השלישית", הנוטריון בלנשרדון עשה את ראשית דרכו הפוליטית כמנהיג מקומי במפלגה הצרפתית העממית של ז'אק דוריו - מפלגה של משתפי פעולה פשיסטים, אם כי המושג טרם נטבע אז.

כאשר נפלה צרפת אחרי הבליצקריג של צבא גרמניה ביוני 1940, ראש העיר וחברי המועצה לעתיד השתייכו לסניף קאן של "לגיון הלוחמים הצרפתי" (Légion française des combattants), ותיקי מלחמת העולם הראשונה שראו עצמם כיחידה הקדמית של המרשל פטן ב"אזור החופשי" (מחצית צרפת שחיילי הרייך השלישי ויתרו על שליטה ישירה בה). שהרי המרשל פטן עצמו בוודאי היה חותם על החלטת גן מורס - לא רק בזכות קשריו ההדוקים עם הריביירה הצרפתית, שם החזיק בית במרחק קילומטרים אחדים מקאן, או בגלל שיתוף הפעולה הפוליטי שהפגין הלגיון במחוז האלפים הימיים, אלא בזכות הזיכרון האישי שלו מן המרקזי: ב-1876 עברו פטן ומורס - האחד בן עשרים, השני בן שמונה-עשרה - את בחינת הכניסה לאקדמיה הצבאית סן-סיר. במשך שנתיים הם תרגלו יחדיו את אומנות המלחמה, למען הרבות תהילתה של צרפת בעולם.

לשון ההחלטה לא פסחה על העניין הזה. היא גם הזכירה את העובדה שהמרקזי והמרשל השתייכו לאותה כיתה באקדמיה הצבאית שבה למד "האב דה פוקו", הלוא הוא הוויקונט שארל דה פוקו. פוקו עזב את הצבא, נעשה נזיר במסדר הקראפיסטי והתיישב כמיסיונר בתמנראקט שבאלג'יריה, בלב מדבר הסהרה; הוא נרצח שם בידי בריונים מקומיים בשנת 1916. קשה היה לדמיין צירוף מקרים דרמטי ומאלף יותר: מורס ופוקו, שני חברים אריסטוקרטים בני אותה כיתה בסן-סיר, מתו שניהם מות קדושים בסהרה בהפרש של עשרים שנה זה מזה בעת שביקשו, כל אחד בדרכו, לפעול למען צרפת ולמען האנושות כולה. בהחלטה מתואר כיצד בעת ששהה באפריקה חש המרקזי "שאט נפש מן הפוליטיקה, שהעיסוק בה כרוך בערמומיות ובשפלות, [אך מנגד] נמשך למאבק שהוא רואה כברור וכנאצל יותר [...] לפעול נגד תאוות הבצע האנגלוסקסית והיהודית, נגד הקואליציה המנהלת את כל משחקי הפוליטיקה העולמית, שאותה היה בידו לחשוף".

ביולי 1942 בוודאי חשבו ראש העיר קאן וחברי המועצה שלה על מלחמת העולם שעמדה אז בעיצומה, על המערכה שבה התמודדו בעלות הברית נגד מדינות הציר, ועל השמועות שנפוצו בדבר נחיתתם הממשמת ובאה של אנגלו-אמריקאים בחופי אלג'יריה. כמעט חמישים שנה לפני קרבות מלחמת העולם השנייה,

המרקזי דה מורס הטיל את חייו על כף המאזניים כדי למנוע את נפילתה של אפריקה לידי הבריטים והיהודים.

"השנאה היהודית" הייתה הכוח שהניע את הבדואים או הַבְּרָבְרִים להרוג אותנו בנווה מדבר בסהרה. ממשלת צרפת, מצידה, לאחר שהכשילה את שליחותו של מורס באפריקה בכל דרך אפשרית, אף לא טרחה להודיע למרקזי על מות בעלה: המסכנה "קיבלה את הידיעה ברחוב, מן הנערים מוכרי העיתונים". בעקבות זאת נערכה למורס לווייה "מפוארת" כמתבקש בקתדרלת נוטרדאם. אבל כשזו הסתיימה, ממשלת הרפובליקה הניחה לאלמנה להילחם לבדה למען איתור רוצחיו של מורס בסהרה והבאתם לדין: "מאדאם דה מורס אינה מוותרת על המאבק, ויש גדולה טרגית בדוגמה שהציבה צעירה יפה זו, אשר למרות ממשלת צרפת, למרות שנאת היהודים והאנגלו־סקסים, מצליחה להביא למאסרם ולהוצאתם להורג של רוצחי בעלה".

בסוף 1896 העבירה המרקזי את שרידי גופתו של מורס מבית הקברות מונמארטר שבפריז אל בית הקברות גראן ז'יס בקאן. כעת, כעבור ארבעים ושש שנים, הייתה זו כביכול חובתה הפטריוטית של עיריית קאן לקרוא את הגנים של שאטו דה לה בוקה על שמו של מורס. בציפייה למחווה הוקרה נוספת שהמרקזי היה ראוי לה מצידן של צרפת ושל ההיסטוריה, הוכרז בדברי ההחלטה כי "כאן, בגן זה שבו היה מורס מאושר, ואשר קאן מעניקה לו היום את שמו, תוקם יום אחד, בקרוב בלי ספק, מצבת תודה ופיצוי לאחד מבניה האמיצים ומרחיקי הראות ביותר של צרפת".

איש המעשה

המרקזי דה מורס אכן הרחיק ראות. הוא היה חלוץ המלחמה נגד הגזע היהודי, שבשנת 1942 אפשר היה לומר כי הגיעה סוף סוף לשיאה בצרפת ובאירופה בכלל. באותו יום שני, 27 ביולי, בעוד ראש העיר קאן בלנשרדון וארבעת חברי מועצת וישי חתמו את שמותיהם מתחת להחלטה מס' 58, 900 קילומטרים צפונית משם - בתחנת הרכבת אַפְּרֵגֶה שבמחוז מארן, "באזור הכבוש" - אישה בת עשרים ותשע הצליחה לזרוק מכתב מתוך קרון חתום של רכבת שעשתה את דרכה למחנה ההשמדה אושוויץ בפולין, ואשר הגרמנים סימנו אותה כשילוח D 901-6. יד רחומה מצאה את המכתב ושלחה אותו הלאה לפריז. הנמען היה שוער בבניין מס' 2, פאסאז' מַסְלֵייה, ברובע התשעה-עשר של פריז, רובע בוט־שומון. כך נכתב בו:

אינני יודעת אם מכתב זה יגיע אליך. אנחנו נמצאים בקרון בקר. הם לקחו את הכול, אפילו את מוצרי ההיגיינה הבסיסיים ביותר. לנסיעה של שלושה ימים יש לנו מעט מאוד לחם, ורק כמה טיפות של מים. אנחנו עושים את צרכינו בפומבי, על הרצפה, גברים ונשים. יש כאן אישה מתה אחת. כשהיא סבלה מכאבי תופת, קראתי לעזרה, מתוך תקווה שיתאפשר להצילה. אך הקרונות נעולים, ואיש לא היה מסוגל לעזור לה. ועכשיו, עלינו לסבול את צחנת המוות. מאיימים עלינו במכות ובירי. אחותי ואני מעודדות זו את זו, ועדיין יש בנו תקווה. אני מחבקת אותך, את ילדי, משפחתי והחברים. שרה.

כותבת המכתב, שרה פלדמן גולדפיין, הוחזרה בקרון הבקר אל פולין מולדתה. היא ואחותה, ציפורה פלדמן אייזנברג, לא נמנו עם שלושה עשר הניצולים מתוך אלף נוסעים שהועלו בכפייה על שילוח D 901-6.

גירוש היהודים מצרפת לאושוויץ החל בחודש מרץ, אבל הפך שיטתי רק בראשית יוני, חודש אחרי מינויו של לואי דְרֶקְיֵיה דה פֶּלְפּוּאָה לראשות "הקומיסריאט הכללי לענייני יהודים" - הזרוע המנהלית של משטר וישי שהופקדה על השמדת יהודי אירופה. בשלב הראשון הוגבלו הגירושים לאזור הכבוש. בתוך חודש וחצי ממינויו לראשות הקומיסריאט כבר התגאה דרקיה בכך שסייע לשליחתן של עשר רכבות אל אושוויץ, בכל אחת מהן אלף בני אדם, וכן בהכנות לאקציה העצומה של פריז, שנערכה ב־16 וב־17 ביולי ונקראה בדפי ההיסטוריה "מצוד גֶלֶדְרוֹם דְ'אֵיֶקְר". בתוך עשרים וארבע שעות נעצרו 13 אלף יהודים, שליש מהם ילדים, וכולם נשלחו למחנות ההשמדה. במצוד זה נלכדו גם האחיות שרה וציפורה פלדמן.

עד שנעשה אנטישמי מקצועי היה דרקיה דה פלפואה חדל אישים קטן, עיתונאי אלמוני ויזם כושל. הוא שיתף פעולה עם הנאצים באופן אפקטיבי יותר מכל פשיסט צרפתי אחר, במטרה להשיג "פתרון סופי" ל"בעיה היהודית". והוא עשה זאת מתוך אמונה שהוא הולך בנתיב שסלל המרקיז דה מורס, משל היה המרקיז כוכב הצפון שלו. ב־11 במאי העניק דרקיה את הריאיון הראשון שלו בתפקידו כקומיסר לעיתון Paris-Soir, העיתון הנפוץ בצרפת. "הבעיה היהודית איננה בעיה חדשה או חולפת. היא גם איננה בעיה גרמנית דווקא. אומר רק שבראשית המאה הייתה זו צרפת שהובילה את המאבק האנטי־יהודי, בעזרתם של שלושה אישים רמי מעלה: האידיאולוג גובינו, הנואם דְרִימֹן, ואדון הפעולה הגדול, הלוא הוא המרקיז דה מורס".

דרקיה, שהיה אדם חסר השכלה, הצליח לשלב שתי עובדות שגויות במשפט יחיד. אדוארד דרימון, שבשנת 1892 ייסד את העיתון האנטישמי La Libre Parole, חי אמנם עד שנת 1917, אבל ארתור דה גובינו, מחברה של ה"מסה על אי־השוויון בין גזעי האדם" ("Essai sur l'inégalité des races humaines"), הלך לעולמו ב־1882, ואילו מורס מת ב־1896 - ועל כן הם בוודאי לא היו גיבורים מ"ראשית המאה". אף על פי כן, הקומיסר החדש צדק כאשר טען, בחשיפתו הראשונה לציבור כמוציא הראשי לפועל של הפתרון הסופי בצרפת, שארצו שלו הייתה הראשונה שבה הפכה האנטישמיות מעוינות דתית או תרבותית למצע פוליטי. והוא צדק גם כשהבחין בין שלושת האדונים "רמי המעלה" - שני אנשי העט גובינו ודרימון ואיש המעשה מורס.

בעזרת קומיסר לענייני יהודים יעיל ורב מוטיבציה כדרקיה דה פלפואה, קצין האס־אס תיאודור דֶנְקֶר - נאמנו של אדולף אייכמן בפריז - מיהר לתכנן את הרחבת האקציות אל "האזור החופשי". הוא ביקר בניס, בירת מחוז האלפים הימיים, בין 12 ל־14 ביולי, שבועיים לפני שראש העיר קאן החליט לקרוא את גני שאטו דה לה בוקה על שמו של המרקיז דה מורס. צריך היה "לעייין בחומרים יהודיים", אמר דנקר למפקד משטרת וישי. מאוחר יותר, כששב לפריז, הסביר דנקר לראש מחוז האלפים הימיים שנחוץ היה לארגן מקום איסוף עבור "הפרטים המדוברים". דנקר מסר זאת במברק מוצפן, משום שהתוכנית הייתה

לגרש מן האזור החופשי לפולין רבבת יהודים זרים (כלומר כאלה שלא נולדו בצרפת) - בשלב ראשון 1,800 נפש מתוכם - והוא ביקש להימנע מדליפת מידע שתאפשר למי מהם לחמוק. חודש יולי 1942 היה נקודת המפנה בתוכנית הצרפתית ליישום הפתרון הסופי.

6,584 יהודים נלכדו בדרום צרפת באקציה שנערכה ב־26 וב־27 באוגוסט 1942. 510 מהם נעצרו במחוז האלפים הימיים, מתוכם 62 בעיר קאן. המשטרה והז'נדרמריה הצרפתית לא שבעו נחת מהתוצאות: שניים מכל שלושה יהודים שהיו רשומים כתושבי האלפים הימיים הצליחו לחמוק ממעצר (לעת עתה לפחות). במקרה של קאן, המזכיר העירוני - שעבד בחשאי עם רשת קתולית מחתרתית שסייעה ליהודים נרדפים - סיפר לאחר שחרור צרפת כיצד פעל יחד עם עובדי עירייה אחרים מאחורי גבו של ראש העיר בלנשרדון כדי לזייף מסמכים עבור יהודי העיר. בלנשרדון היה מנהיג מקומי במפלגה העממית של דוריו, ולכן "מובן מאליו שלא בטחנו בו", שחזר המזכיר העירוני. ובצדק: בלנשרדון פיטר את מפקד משטרת קאן בדצמבר 1940 מאחר שנודע כתומך החזית העממית, ועל כן כתומכו של ראש הממשלה לשעבר, ליאון בלום היהודי. לכן לא נראה שהתלהב די הצורך לקחת חלק במה שראש העיר, בעקבות המופת של המרשל פטן, כינה "המשימה הנאצלת" של "תחיית צרפת".

פשיזם צרפתי

באותו חודש יולי של שנת 1942 נכתב בניו יורק מאמר שכותרתו "מפרשת דרייפוס ועד צרפת של ימינו". את המאמר כתבה יהודייה גרמנייה שנמלטה תחילה מגרמניה של היטלר בשנת 1933 ואחר כך מצרפת של וישי ב־1941: חנה ארנדט. זה היה המאמר הראשון שפרסמה בארצות הברית. במקור הגרמני הייתה הכותרת אולי הולמת יותר: "דרייפוס והשלכותיו". כי בכך עסקה הופעת הבכורה של ארנדט בזירה האינטלקטואלית בארצות הברית: בהערכת ההשלכות הנוכחיות של פרשת דרייפוס, אשר במפנה המאה חוללה בצרפת טלטלה עמוקה.

הקצין היהודי אלפרד דרייפוס הואשם על ידי בכירי הצבא בבגידה, על לא עוול בכפו, דרגותיו נשללו ממנו והוא גורש לאי השדים. מ־1894 שימש דרייפוס במשך כתרסר שנים ככדור משחק אנושי במלחמה בין מי שהתעקשו על חפותו, ה"דרייפוסארדים", ובין מי שביקשו להרשיעו בכל מחיר, ה"אנטי־דרייפוסארדים". מאמרה של ארנדט ניסה לפענח כיצד ובאיזה מובן יכלה ההיסטוריה הזאת בת חצי המאה להסביר את הטרגדיה המתחוללת הרחק מעבר לגבולותיה הכרונולוגיים והגיאוגרפיים: השמדת יהודי אירופה, שנרדפו בידי הנאצים ועוזריהם באימפריה של היטלר. האם יכולה ההיסטוריה הזאת, תהתה ארנדט, לסמן את נקודת ההתחלה שממנה צמח הרשע הנוכחי? האם היא יכולה לחשוף את הולדת הפשיזם?

חנה ארנדט התייחסה במאמרה בקצרה למרקיז דה מורס, "המארגן של קצבי פריז". אבל ידיעותיה על פרשת דרייפוס היו מוגבלות, וכמוהן ידיעותיה הכלליות על תולדות האנטישמיות בצרפת. דרייפוס ומורס עניינו את ארנדט מבחינת הפוטנציאל שנטמן בהם "להנחות אותנו בהבנת טבעו האמיתי של הפשיזם" (כפי שהסבירה לתלמידיה בקולג' ברוקלין בקורס שלימדה בקיץ 1942). לדעתה, הפשיזם "הומצא לפני כחמישים שנה ומעולם לא עבר מודרניזציה. זה אותו הפשיזם". על פי ארנדט, פרשת

דרייפוס הנחילה לרפובליקה השלישית מורשת כפולה שצריך היה להביאה בחשבון כדי להעמיד את צרפת של וישי בפרספקטיבה המתאימה: מצד אחד שנאת יהודים, ומצד שני חוסר אמון בכל רפובליקה, פרלמנט וממשל.

למאמרה של ארנדט, שנכלל בספרה החלוצי משנת 1951 **יסודות הטוטליטריות**, הייתה השפעה עמוקה על כמה מבני הסמכא הגדולים שבין חוקרי צרפת המודרנית. אחד מהם היה ההיסטוריון זאב שטרנהל, אשר ב־1978 טלטל את הסצנה האקדמית הבינלאומית עם ספר שכותרת המשנה שלו הייתה חשובה לא פחות מכותרתו הראשית: **הימין המהפכני 1885-1914: המקורות הצרפתיים של הפשיזם (La Droite Révolutionnaire 1885-1914: Les origines Françaises du Fascisme)**. שטרנהל טען כי דווקא בצרפת של שלהי המאה התשע־עשרה השתרש מרד כללי נגד עקרונות המהפכה מ־1789, נגד זכויות האדם ונגד הדמוקרטיה הליברלית באופן כללי. הפשיזם כ"שיטת מחשבה", כתב שטרנהל, היה "תוצר צרפתי"; הוא לא נזקק לבניטו מוסוליני כדי להעפיל לעמדת השפעה באיטליה במהלך מלחמת העולם הראשונה.

כבר בצרפת של סוף המאה התשע־עשרה, אנשים כמו המרקזיז דה מורס חתרו למטרה - הפשיסטית במהותה - של מהפכה פוליטית, אינטלקטואלית ומוסרית, אך לא חברתית או כלכלית; מהפכה שתשמר את הסחר החופשי ואת כלכלת השוק, אבל תדחה את הליברליזם ואת ערכי הדמוקרטיה. לדברי שטרנהל, זה היה תפקידו ההיסטורי של הימין המהפכני. ואת הלכח הזה מוסוליני למד היטב דרך ספרים שקרא ואנשים שהכיר בצעירותו בגלות בסבוייה הצרפתית בראשית המאה העשרים.

התזה של שטרנהל בדבר המקורות הצרפתיים של הפשיזם עוררה מחלוקת עזה בצרפת, אשר עד שנות השמונים עדיין התמודדה עם הקשרים שבין התרבויות הפוליטיות של הרפובליקה השלישית ובין אלה של ממשלת וישי. טיעונו נתקל בהתנגדות עזה במדינה שמיאנה להכיר בכך כי הפשיזם הוא חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה שלה. בפרט, צרפת התקשתה להתמודד עם כך ששורשיו התרבותיים של שיתוף הפעולה עם גרמניה הנאצית ב"שנים הנוראות" של הכיבוש צמחו עוד ברפובליקה הדמוקרטית והעצמאית של ימי פרשת דרייפוס. אחרי ככלות הכול, באותה עת מנהיג הרפובליקה החמישית היה הנשיא פרנסואה מיטראן, אשר פעילותו כאיש ימין בצעירותו הוסתרה מן הציבור והתבררה רק כעשור מאוחר יותר. מאז 1934 השתתף מיטראן באופן פעיל בתנועות ימין קיצוניות, ואפילו ב־1942 - טרם הצטרפותו למחתרת - שירת המנהיג הסוציאליסטי לעתיד את המרשל פטן, הן כחבר לגיון הלוחמים הצרפתי הן כנושא משרה תחת משטר וישי.

מכל האמור לעיל אין להסיק שהתזה של שטרנהל בדבר שורשיו הצרפתיים של הפשיזם צריכה להתקבל ללא ערעור. כבר בשנות השמונים היו מי שמתחו ביקורת רצינית על פרשנותו וטענו כי הציג את הפשיזם כגנאלוגיה מהותנית, המבוססת כמעט לגמרי על רעיונות ומנותקת מן המציאות החיה של משטרים פשיסטיים ומפלגות פשיסטיות. אפילו היום, אם נסכים לקבל - לצורך הדיון - את הטענה שאפשר להחיל את קטגוריית הפשיזם על צרפת של שלהי המאה התשע־עשרה, הרי את הצורות ההיסטוריות של אידיאולוגיה נזילה כל כך כדאי לחקור מנקודת מבט מעשית, לא תיאורטית. מראשית דרכו היה הפשיזם שיטת פעולה יותר מאשר מערכת רעיונית.

שליחות היסטורית

המרקז דה מורס היה המנהיג הראשון במערב שצמח בזירה הפוליטית כפופוליסט, כאנטישמי וגם כמארגן מיליציות פשיסט (אף שהרעיון טרם הוגדר אז) בעת ובעונה אחת. עלייתו לגדולה בצרפת תודלקה לא רק ברטוריקה משלהבת יצרים אלא גם בשימוש טקטי ואסטרטגי בהפחדה, בפרובוקציה ובאלימות. אלה הגיעו לשיאן בתפקיד שמילא מורס כנשמה האפלה של פרשת דרייפוס. וב-1893, כאשר סיפורו של המרקז הכריזמטי הפך לסיפור נפילתו המהירה, נולדה האגדה שהובילה לגילוי המחודש בקרב הנאצים הפשיסטים בצרפת של וישי. חייו הקצרים ורבי המעללים חוללו דינמיקה אידיאולוגית ומעשית שנודעה לה השפעה עצומה על המאה העשרים, גם אחרי עידן הפשיזמים.

בנסיבות חייו הצבעוניות מצא מורס אישושים לתיאוריה שקלט בנעוריו ממוריו הישועים: התיאוריה שגרסה כי האליטות הקפיטליסטיות - בעולם כולו, לא רק בצרפת - הזדהמו ברעל יהודי, וכי שליחותו ההיסטורית של ג'נטלמן אמיתי היא להילחם ביהודים, ובכל מיעוט אחר המייצר פילוג חברתי ופוליטי, למען לכידות בין-מעמדית חדשה. מורס, שהיה איש מעשה, היה (בדרכו הבלתי אינטלקטואלית) גם אדם חושב. בעולם החדש של חברת המונים, תחרות אימפריאליסטית וזכות הצבעה לכלל הגברים, בכל מקום שבו מצא את עצמו תמיד הניעה אותו הכוונה (או האובססיה) לאשרר את עליונותם הקמאית של הנוצרים הלבנים, עליונות שהתחנך להאמין שהיא זכותם מלידה. את זאת הוא ביקש לעשות בעזרת כלים עדכניים, חדשים ואפקטיביים יותר מאלה של האריסטוקרטיה הישנה והקולוניאליזם המוקדם, גם אם מתוך מין תשומת לב אבירית לחובות חברתיות שהשתמרו בקרב אנשי המעלה גם לאחר שהמסטר הישן הגיע לקיצו.

בתמיכת אשתו האמריקאית החיננית, מדורה פון הופמן, הפך קצין הפרשים לשעבר את חייו למסע פיקרסקי לרוחבן של ארבע יבשות. בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה הוא היה חוואי בקר בדקוטה וביקש לחולל שם מהפכה בתעשיית הבשר, שעמדה אז בחיתוליה. בערבות רחבות הידיים של המערב האמריקאי, שם נשם את אווירה המריר והראשוני של התנועה האנטי-ממסדית - אותה תנועה שתוליד בארצות הברית כעבור זמן לא רב את מפלגת העם (הידועה יותר בכינוי "המפלגה הפופוליסטית") - התנגד מורס, אם כי לשווא, לקרטל של אנשי העסקים הגדולים, חלקם יהודים, ששלט בנתיב הסחר בבשר בין שיקגו לניו יורק.

אחרי כישלונו כיזם באמריקה, ואחרי שעשה שנים אחדות באסיה בניסיון (כושל אף הוא) להקים מסילת רכבת בגבול וייטנאם-סין, שב מורס לצרפת בכוונה לבנות לעצמו קריירה פוליטית כמנהיג פופוליסטי וכדמגוג אנטישמי. בשיא פעילותו שם יכול היה להשלות את עצמו שברחובות פריז עומד לרשותו צבא המונים של פועלים מבולבלים, מרוששים ומלאי זעם. והוא יכול היה גם להשלות את עצמו שבקרוב יהללו אותו בכל רחבי צרפת ויראו בו מושיעה של המולדת.

כך היה מורס לאדם הראשון שניסה להפיק תועלת מן העירוב המשונה של שנאה גזעית, סולידריות בין-מעמדית לכאורה ואלימות פארא-צבאית מאורגנת - עירוב שבניטו מוסוליני הדביק לו לימים את הכינוי "פשיזם". בפועל, מ-1915 ואילך, נדרשו לפשיזם ההיסטורי מגוון תנאים מבניים כדי להתגבש באיטליה

של מוסוליני ולהתפשט מאיטליה אל שאר העולם. שום "פשיזם מפלגתי" או "פשיזם משטרי" לא יכול היה להתקיים בלעדי התהליכים שחוללו מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית: הקצנת המיליטריזם באליטה הצבאית, האימפריאליזם ה"פלוטוקרטי" של הקולוניאליזם הבריטי, המטריאליזם של מעצמת-העל החדשה אמריקה, תחושת האיום העולמי מפני "יודאו-בולשביזם". היסטוריונים צריכים תמיד להיזהר שלא לבלבל בין זיקה להסבר. אבל פסקאות אלו מבקשות להראות כיצד היה המרקוזיז דה מורס אחד מאבות הפשיזם, אף שלא היה ממתכנניו.

כמובן, ברגע שמתחילים לנוע אחורנית בזמן ולהרחיק במרחב בחיפוש אחר אותות מבשרים של הפשיזם, יש להביא בחשבון לא רק את צרפת של המאה התשע-עשרה. סימנים להתקוממות כללית נגד הממסד הליברלי ניכרו לעין במרכז אירופה ולא רק במערבה, ובפרט ב"אוסטריה המאושרת", שהלכה ונתאמלה ונעשתה מאוימת יותר בימי "השפל הארוך" עקב הזעם שחשו הן בני הבורגנות הזעירה הן המעמדות הפועלים כלפי "המערכת".

אם מייחסים זכות ראשונים על הפשיזם לג'ינטלמן פריזאי כמו המרקוזיז דה מורס, הרי לגיטימי לא פחות לייחס אותה לג'ינטלמן וינאי כמו האביר גיאורג ריטר פון שְנֶרֶר - מנהיג פופוליסטי ודמגוג אנטישמי בפני עצמו, שדמותו חיברה באופן משונה בין גאווה אריסטוקרטית, צרות אופקים בורגנית ומאפיונריות פלבאית. לא במקרה היו היסטוריונים שראו בווינה של סוף המאה התשע-עשרה את זירת הולדתה של "פוליטיקה פוסט-רציונלית", קולאז' של שברי מודרניות, רסיסי עתידנות וקרעים משוחזרים של עבר מעורפל; במונחים אלו, הם דיברו על "פוליטיקה פרוטור-פשיסטית". לא היה זה גם מקרה שדמותו של פון שְנֶרֶר העניקה השראה לנער פרובינציאלי מרדן ואומלל בשם אדולף היטלר. כך, בווינה ומעבר לה, התברר כי הפוליטיקה הפוסט-רציונלית החדשה מתבססת על רציונל ייחודי. בפריז של סוף המאה, מורס חש מחויב לספק תגובה הולמת למה שגברים כמותו - בני הימין המהפכני - ראו בו משבר ציוויליזציוני ממש, שאותו זירזה השפעתם המשולבת של ניצני הגלובליזציה ואיומי ההתקוממות הפרולטרית.

בשדה הכלכלה היה צורך למצוא דרך שלישית בין הליברליזם לסוציאליזם כדי להבטיח (או לכפות) הרמוניה חדשה בין ההון לעבודה; בשדה התרבות, המטרה הייתה לחזק סדר היררכי שיושיע את המערב מן הקונוניה היהודית ויציל את הגזע הלבן מהתמרדות הגזעים הנחותים. לפי התיאוריה שגיבש מורס ב-1894, מן ההכרח היה לבנות מחדש - בצרפת תחילה - את הברית הנאצלת שנועדה לשמור על אחדות בין מרכיביה השונים של החברה האנושית; במסורת הרפובליקנית במערב, הסמל לקשר הזה מאז העת העתיקה היה צרור זמורות, או fasces - מקור המונח "פשיזם". על כן, אף שהמרקוזיז דה מורס היה מיוחס הן במוצאו הן בחינוכו, הוא ביקש לקשור את גורלו הפוליטי בברית בין המגזרים הפריזאיים שגורלם שפר עליהם פחות: קצבים, עגלונים וסוחרים קטנים. מצבם של אלה התערער עקב כניסתן של מערכות ייצור והפצה חדשות, והם חששו מהשפעתן של טכנולוגיות מודרניות וחשו מאוימים לנוכח התפתחויותיו המואצות של הקפיטליזם הפיננסי.

אבל מורס ראוי להכרה כאחד מאבות הפשיזם לא רק משום שהחיל את המטפורה הישנה של צרור הזמורות על הסדר ההיררכי החדש ואפיין אותו כתרופת פלא על-מעמדית. הוא מתבלט גם משום שהיה מראשוני המנהיגים הפוליטיים באירופה, ואולי אף הראשון ממש, שחש כי העולם המודרני הולך ונפתח

לצורות חדשות של יחסים בין סדר חברתי לשליטה חברתית, עד כדי ערעור העיקרון שבמשך מאות שנים נחשב מקודש באירופה: המונופול המדינתי על שימוש לגיטימי בכוח. מבחינה זו, להתנסותו במערב האמריקאי בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה הייתה השפעה מכרעת: שם שגשגו טיפוסים שלקחו את החוק לידיהם, בלשים פרטיים ושומרים חמושים שפעלו כדי להגן על גופם ורווחיהם של חוואים ותעשיינים, והדבר הוליד צורות חסרות תקדים של דוקיום בין אלימות ציבורית ופרטית. בהיותו תומך נלהב של הוויג'ילנטיזם בערבות דקוטה הריקות למחצה, המרקזיז דה מורס התכונן אפוא להתחמש אפילו בצרפת, והביא מעין מיליציה פרטית משלו לרחובות העמוסים והאלגנטיים ביותר של הבירה.

המשמר הפרטוריאני של מורס בפריז, בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הורכב בעיקר מקצבים ושוליות קצבים, שנודעו לשמצה בעיתוני התקופה בזכות חולצותיהם הכחולות הארוכות והרפויות שהוכתמו בדם בעלי החיים ששחטו, ושאותן לבשו גם בקטטות הרחוב שלהם. היה זה מעין אות מבשר - גם אם בצבע אחר - ללובשי החולצות השחורות של מוסוליני והחולצות החומות של היטלר.

אומן ההסתה

דמותו של המרקזיז נשכחה בינתיים, אף שהיה מוכר מאוד בקרב בני דורו. בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה נחשב מורס לידוען עולמי. הדבר התאפשר הודות ליכולתו הייחודית לגלם את תפקיד המנהיג באופן פרפורמטיבי. הוא פרסם הודעות מלהיטות יצרים לעיתונות, ניהל בפרובוקטיביות הפגנות רחוב שתכנן בקפידה, והשתתף במאבקי דוקרב שדאג כי יהיו סנסציוניים ככל האפשר (ולעיתים גם קטלניים). מורס היה מְבַשֶּרָה של המודרניות הפוליטית בין השאר משום שתמיד חשב מראש על מאזיניו. הוא נשא נאומים מחושבים מאוד שהיו כרוכים בהשתתפות הקהל; כל פעולה שביצע נעשתה כדי לעורר תגובה. בראשית ימיו של עידן תקשורת ההמונים, מורס כבר פירש את הפוליטיקה כאומנות התקשורת.

לשיאי הציניות והאפקטיביות הגיעו יכולותיו הפרפורמטיביות בפעולות שביצע כמסית אנטישמי. ולא סתם מסית: הוא היה דמות ראשית בהתפתחות ההיסטורית של האנטישמיות המסורתית לכלל אנטישמיות פוליטית. המרקזיז פעל בלא לאות כדי לבנות בדעת הקהל את דמותו של היהודי כשעיר לעזאזל שאשם בכל כשלי המודרניות. במיוחד, מכיוון שהיה סייף מיומן, השיג מורס קרשנדו מהדהד סביב הפרופיל החברתי של היהודים שאותם הזמין לדוקרב.

תחילה הוא קרא תיגר על עיתונאי שהיה גם חבר הבית התחתון בפרלמנט הצרפתי; אחר כך על איש ציבור שהיה שנוא על מעמד הפועלים; ולבסוף על קצין צבא שלא היה אלפרד דרייפוס עצמו, אבל היה חף מפשע בדיוק כמוהו ומזלו שפר עליו עוד פחות, משום שהמרקזיז לא היסס לשפוך דם בעצמו כדי לגלם אנטישמיות פוליטית. באופן כללי, מורס חולל בשיטתיות שערוריות ציבוריות שבהן היהודים הוצגו כמשחיתים המוסר, או גרוע מכך - כמרעילי בארות, הנושאים הראשונים והאחרונים באחריות לאיום החורבן שריחף מעל המערב הנוצרי, ודווקא ברגע שבו נדמה כי הנוצרים הלבנים הם אדוני העולם כולו.

מורס היה לא־יוצלח סדרתי. מסעותיו עתירי החזון על פני ארבע יבשות, שבמהלכם היה יזם, חוקר ארצות, מנהיג והרפתקן, הוכתרו בזה אחר זה בכישלון. אבל רבים החלוצים שמתים כמפסידנים. יתר על כן, מורס נפל בקרב בסהרה בגיל שלושים ושמונה - גיל שבו אפילו הפשיסט המצליח הראשון, מוסוליני, וגם המצליח ביותר מבין כל חקייניו, היטלר, טרם ידעו את טעמו המשכר של הניצחון; נהפוך הוא, שני אלה גמעו שוב ושוב מקובַעַת הכישלון המר, הדחיקה לשוליים וההשפלה. באירופה שבין שתי מלחמות העולם, שילוב של נסיבות כבדות משקל הבטיח לשניים שטיפסו מעלה - האחד בנו של נפח איטלקי והאחר בנו של פקיד מכס אוסטרי - תהילה שנמנעה מבן הדוכס הצרפתי בדור שקדם להם. על אף ההבדלים המהותיים הללו, את סיפורו של המרקיז דה מורס יש לקרוא היום כמשל מאלף.

סדר היררכי, פוליטיקה של זהויות, תיאוריות קונספירציה, דעות קדומות נגד השונה, הסתה לשנאה גזעית, שפת גוף: אף שמבחינה כרונולוגית חייו של מורס שייכים כל כולם למאה התשע־עשרה, מבחינה אידיאולוגית ותרבותית הוא בישר הרבה מאוד מן המאה העשרים, וגם, לצערנו, התפתחויות לא מעטות במאה העשרים ואחת.

סרג'ו לוצאטו הוא פרופסור להיסטוריה איטלקית מודרנית באוניברסיטת קונטיקט, זוכה פרס קנדיל להיסטוריה ומחברם של הספרים *The Body of Il Duce* ו-*Primo Levi's Resistance*. המאמר לקוח מתוך ספרו *The First Fascist: The Sensational Life and Dark Legacy of the Marquis de Morès* שראה אור בהוצאת אוניברסיטת הרווארד ב-2026.

תרגום: יניב פרקש
